

rrera influència lèxica, també cal subratllar l'aparició de mots amb l'article àrab *al-* aglutinat que no són gaire habituals, com *alcoton* (R185, p. 78) 'cotó', i d'altres que sols es tenien documentats força posteriorment, com *almoneda* (R16, p. 49; R62, p. 59) 'venda pública'; també hi ha algun cas estrany i desconegut com la forma *alçabó* (R223, p. 85) 'sabó', on trobem l'article àrab aglutinat a un mot d'origen llatí.

Però no solament és interessant el lèxic des del punt de vista de la interferència d'altres llengües, sinó que hi ha força mots remarcables, com alguns que no tenim documentats en català com, per exemple, *fondidincul* (R322, p. 102) 'insult desconegut', *leridench* (R534, p. 138) 'peça de roba de Lleida' o *infladeça* (R 290, p. 97) 'in flor'.

En relació amb el lèxic, també cal destacar els apèndixs finals, que inclouen diverses llistes onomàstiques, tant dels antropònims com dels topònims que apareixen en el text, les quals, no solament són molt interessants per la informació que aporten, sinó que també hem de valorar molt positivament per l'ordenació temàtica que en fa l'autor i que per si sola ja suposa un bon estudi de la realitat sociolingüística de Cocentaina en el període immediatament posterior a la seva conquesta per part dels cristians.

El darrer apartat, «Resum i conclusions generals», reflecteix el contingut i la importància d'aquest treball, que és una molt bona contribució a la investigació de la documentació processal medieval, l'estudi de la qual ens ha de permetre assolir un coneixement més detallat i fidedigne no sols d'aquest *gènere*, sinó també dels registres menys formals de la llengua antiga.

JOAN ANTON RABELLA

SÈNECA, L. A.: *Tragèdies*, edició crítica de Tomàs Martínez Romero, 2 volums, Barcelona, Barcino, 1995 («Els Nostres Clàssics», Col·lecció B, núm. 14-15).

Encara està per fer el treball de conjunt que valori en la seva exacta mesura la importància cultural, intel·lectual, moral i literària que tenen les traduccions catalanes, tant de textos clàssics llatins com de textos medievals llatins i vulgars, als dos darrers segles de l'edat mitjana, i especialment les de textos més específicament literaris, des de Sèneca a Guido delle Colonne, d'Ovidi a Boccaccio. Tot i que comptem amb una síntesi recent de Lola Badia, que ofereix un panorama complet de les traduccions catalanes medievals, encara som lluny del catàleg sistemàtic i més o menys definitiu que necessitem amb urgència. Aquesta llacuna de la historiografia literària catalana deriva de diversos factors, entre els quals destaquen singularment l'absència d'edicions, que manté inèdites moltes traduccions importants (ho són la traducció de les *Heroides* d'Ovidi atribuïda a Guillem Nicolau, la de les *Dècades* de Titus Livi, del *Jugurta* de Sallusti, de les *Epistulae ad*

Lucilium de Sèneca, del *De officiis* de Ciceró, de l'*Ètica* d'Aristòtil, de compendis d'història antiga, i parcialment la de la traducció glossada de *De civitate Dei* de sant Agustí, etc.), i, en el cas de molts textos ja editats, la poca fiabilitat textual de les edicions o, senzillament, la dificultat d'accedir-hi a causa de dates de publicació molt reculades (és el cas de les excel·lents edicions de Miquel i Planas, que reclamen una urgent reedició facsimilar). La traducció catalana medieval de les *Tragèdies* de Sèneca era fins ara un d'aquests grans desconeguts de la història de les traduccions medievals, perquè justament hi convergien els dos darrers factors apuntats: l'edició de Gutiérrez del Caño va ser publicada en 1914 i ja des dels temps de Rubió i Lluch s'havia insistit en la seva escassa fiabilitat textual, i només els treballs de Karl Blüher i sobretot de Nicholas Round ens han recordat en anys recents l'existència i la importància d'aquesta traducció. No ha estat, doncs, fins a la lectura de la tesi doctoral de Tomàs Martínez en 1992, i la seva publicació en 1995 a la col·lecció «Els Nostres Clàssics» en dos volums de factura exemplarment acurada, que ens hem pogut redimir de tants anys d'ignorància. (I fóra bo, ara que tenim el Sèneca medieval a l'abast, que els responsables de la «Fundació Bernat Metge» decidissin d'incorporar a la seva col·lecció el gran —i únic— tràgic llatí.)

L'edició de Tomàs Martínez conté el text de les vuit tragèdies senequianes traduïdes al català, això és, *Hercules furens*, *Thyestes*, *Thebais* (*Phoenissiae*), *Hippolytus* (*Phaedra*), *Oedipus*, *Troades*, *Medea* i *Agamemnon* (aquesta darrera conservada fragmentàriament en tots els testimonis manuscrits); en resten fora, doncs, l'*Octavia* i l'*Hercules Oeteus* —altrament d'atribució discutida—, el resum argumental de les quals, tanmateix, figura als *Arguments* que precedeixen el text de les tragèdies a cinc dels sis manuscrits que les transmeten. La tasca realitzada per l'editor amb aquest material és hercúlia, per les raons següents: 1) una tradició manuscrita amb sis testimonis conservats que conserven totes o algunes de les tragèdies; 2) la naturalesa diversa de les traduccions, que la crítica dividia —de fet, impròpiament— en «comentades» i «traduïdes»; 3) el fet que a la traducció s'hi assumeix en diversos graus un comentari llatí medieval de les tragèdies; i 4) l'existència d'una traducció castellana quatrecentista feta a partir de la catalana. Armat amb una erudició senequiana envejable, i una no menys envejable competència filològica, l'editor dedica fonamentalment als tres primers punts assenyalats la seva extensa introducció (ps. 7-101); en constitueixen els temes bàsics i, si deixem de moment de banda l'edició en si, contenen les seves aportacions més innovadores i significatives. Així, després de consagrar un breu capítol a la difusió tardomedieval de les obres de Sèneca (el Sèneca moral, bàsicament) a la corona d'Aragó, aborda ràpidament tres qüestions prèvies: un repàs a la bibliografia sobre la diversitat dels mètodes de traducció, la qüestió de l'atribució, que ara es veu improbable, a Antoni de Vilaragut i Visconti, i els testimonis de la presència de les tragèdies catalanes en els inventaris del segle XV, per passar, tot seguit, a la determinació del text llatí que ha fet de base a la traducció catalana. Com que molts d'aquests aspectes ja havien estat tractats per Martínez en articles

especialitzats (puntualment citats en les notes als capítols 1, 2 i 3 de la seva introducció), la presentació que se'n fa aquí és concisa, cosa que li permet, d'altra banda, d'estendre's en les qüestions textuais (no debades l'objectiu és presentar i justificar una edició crítica del text). D'aquestes pàgines introductòries, i de la ulterior descripció dels manuscrits, se'n desprenen les següents dades fonamentals: la traducció de les tragèdies ha estat executada als darrers anys del segle XIV, i, si bé és impossible afirmar o negar amb rotunditat la intervenció d'Antoni de Vilaragut, aquesta, en el cas hipotètic que existís, no hauria pogut afectar totes les tragèdies, justament perquè l'anàlisi lèxica i estilística de Martínez desemboca en l'afirmació que el conjunt de vuit tragèdies transmès pels manuscrits no és el resultat de l'activitat d'un sol traductor, sinó que respon a la feina de més d'una persona, a partir, a més a més, de materials diferents. Vegem tot això més detalladament.

L'aportació més important de l'estudi de Martínez és, com s'ha apuntat, la constatació que la traducció catalana assumeix en diversos graus no pas comentaris o glosses indeterminats, sinó el comentari a les tragèdies confegit pel dominicà anglès Nicholas Trevet cap a 1316 a instància del cardenal Niccolò da Prato. Trevet, comentador d'altres obres clàssiques i una de les figures clau en el món intel·lectual dels *classicizing friars* anglesos estudiats en un llibre clàssic de Beryl Smalley, vol dir, de fet, el comentari estàndard a un Sèneca, el tràgic, redescobert al segle XIV. En primera instància, el fet que la traducció incorpori el comentari de Trevet indica fins a quin punt el fenomen de la traducció al vulgar és també un fenomen d'exposició, de clarificació del text per al lector laic, que rep, no pas un Sèneca químicament pur i en vers, sinó un Sèneca en prosa que es fa indistingible dels comentaris gramaticals i historicomitològics del frare anglès. Ens hem d'anar acostumant, doncs, a uns hàbits expositius compartits per altres traduccions catalanes medievals, que duen el servei al text fins a la seva relativa suplantació pel comentari (penso per exemple en el Boeci català o en la traducció del *De officiis* de fra Nicolau Quilis). Ara, el que interessa en el nostre cas és que la dependència de Trevet és diversa, i això és el que en un cert sentit dóna compte de les intuïcions d'Antoni i de Jordi Rubió, sobretot, quan estableixen una classificació de les tragèdies catalanes en «traduïdes» i «comentades». Així, resulta que *Hercules furens*, *Oedipus*, *Hippolytus* i *Thebais* són traducció fidel de l'*expositio* de Trevet. No tenim, per tant, el text de Sèneca seguit, sinó la constant intercalació de text i comentari, sovint amb més comentari que text. Per contra, *Medea*, *Thyestes* i *Troades* —les «traduïdes»—, mostren una molt menor dependència del comentari trevetià, que tanmateix hi continua essent present, i, encara, Martínez detecta en l'*Agamemnon* diferències substancials respecte dels altres dos grups. A l'hora d'explicar-se les diferències del segon grup respecte del primer, Martínez rastreja les relacions del text senequià de les tres tragèdies en qüestió amb les dues grans branques de la tradició manuscrita llatina, i descobreix que les lliçons de la traducció coincideixen sovint amb la *lectio* senequiàna del comentari de Trevet, cosa que li permet, duent l'anàlisi cap al comentari mateix, de formular la hipòtesi que en aquest cas el manuscrit llatí de base ha de ser un text de Sèneca amb glosses in-

terlineals i marginals provinents de l'*expositio* trevetiana. Un model diferent, doncs. Ara bé, l'anàlisi detinguda de Martínez mostra moltes més coses relatives als mètodes i habilitats dels traductors (vegeu ps. 37-70). Efectivament, el grup de les «comentades» es distingeix per una relativa preferència del comentari sobre el text de Sèneca (sovint més mal comprès), per la literalitat i els calcs sintàctics i lèxics, pel manteniment dels nexes propis de la glossa («ço que», «quasi dient»), per afegitons d'elements contextuals, per les males traduccions i, en darrer terme, per la pobresa estilística. Per contra, les tragèdies del segon grup no es caracteritzen únicament per la reducció al mínim de la glossa (de fet molt ben integrada dins el text): el calc del llatí és menys forçat, les possibilitats de traducció d'una mateixa estructura són diverses, hi ha una major llibertat d'actuació davant el model i una «voluntat d'estil» que es manifesta tant en l'amplificació retòrica com en una extensa gamma d'afegitons al text. Finalment, el fragmentari *Agamemnon* presenta particularitats rellevants, bàsicament la proximitat als mètodes del primer grup de tragèdies, però també l'allunyament estilístic i lèxic d'aquest model. Dit amb els mots de l'editor: «ens sembla descobrir la feina d'un hipotètic tercer traductor».

La hipòtesi defensada per Martínez és, doncs, que, a banda les diferències de text-model, les vuit tragèdies catalanes són el resultat de tres feines diferents, possiblement de tres traductors diferents. Inidentificables, és clar. Però la hipòtesi té la virtut de posar seriosament en entredit l'atribució de la traducció al cavaller Antoni de Vilaragut, que al capdavant no té altre fonament que una nota del notari valencià Mariano José Ortiz, de la segona meitat del segle XVIII, al manuscrit R. En primer lloc, havent existit dos Antonis de Vilaragut, avi i nét (el primer mort en 1400, el segon coper i privat del Magnànim), cal descartar el segon, perquè els manuscrits més antics conservats són perfectament datables al final del segle XIV o molt al principi del XV. Pel que fa al primer, Martínez tendeix a descartar-lo per raons socioculturals (un cavaller dedicat a les activitats pròpies del seu estament, contraposat implícitament a la categoria cultural dels altres traductors coneguts, homes d'Església o de cancelleria majoritàriament) i per la diversitat de traductors. Fos quina fos la intervenció de Vilaragut (si és que n'hi hagué cap), aquesta no podia estendre's a les vuit tragèdies conservades.

Amb totes aquestes coses assumides, potser és el moment de fer alguns comentaris abans de passar a la qüestió textual. Un breu capítol (2.3., ps. 17-18) està dedicat a la difusió de la traducció de Sèneca a partir dels testimonis dels inventaris de biblioteques privades del segle XV. D'una banda, això serveix per fixar una data *a quo* de la difusió documentada (1440, inventari de Pere d'Artés); de l'altra, per advertir l'emergència d'una difusió fragmentària al costat de la del text complet, cosa confirmada també pels manuscrits conservats. Ara bé, es troben a faltar en aquest apartat els testimonis literaris d'aquesta difusió, és a dir, referències a textos catalans quatrecentistes que mostren la influència o la imitació indiscutible del text català del Sèneca tràgic. No és que aquests testimonis no hi siguin en termes absoluts: a les notes al text, Martínez assenyala puntualment uns quants manlleus de frases senequianes al *Tirant lo Blanc* (vegeu ps. 194, 344, 358, 446 i

464) i l'evident dependència d'un vers d'Ausiàs March (XI, 1) de l'*Agamèmon* (vegeu p. 457). Ara sabem, gràcies a treballs recents de Tomàs Martínez mateix i de qui signa, que hi ha molt de Sèneca català al *Tirant*, i, gràcies a Lola Badia i a un altre treball en premsa de Martínez, que també n'hi ha molt en Ausiàs March. Però deixant de banda la quantitat, el sol fet que Martínez hagi assenyalat aquests manlleus puntuals a les notes autoritza a considerar les *Tragèdies* com a font de tots dos autors, i hauria estat bé de veure-ho reflectit al pròleg de l'edició perquè dóna una mesura molt més exacta del que es podia fer amb Sèneca que no pas la sequedat notarial dels inventaris de béns. En aquest mateix sentit, es podria afegir que la recepció de Sèneca és il·lustrada també per la seva associació amb altres textos en la tradició manuscrita i que, d'altra banda, aquesta recepció ve condicionada per la mateixa naturalesa de la traducció. Pel que fa al primer aspecte, la tradició manuscrita proporciona efectivament algunes pistes que mereixerien més que la simple descripció: en la seva forma primitiva, el manuscrit R conté els arguments, la *Medea* i l'*Agamemnon* al costat de les *Regles de amor* de Domingo Mascó, això és, la versió catalana del *De amore* d'Andreu el Capellà; al manuscrit T, al seu torn, s'hi copien les *Històries troianes* de Guido delle Colonne en la traducció de Jaume Conesa juntament amb els arguments, la *Medea*, *Troades* i l'*Agamemnon*; finalment, el manuscrit H conté la *Medea* interpolada dins la traducció catalana de la *Histoire ancienne*. No són associacions irrellevants, sobretot perquè mostren l'horitzó cultural que acull la descoberta del Sèneca tràgic: la història antiga o pseudoantiga, sobretot la de matèria troiana, i la retòrica amorosa i sentimental. Pel que fa al segon aspecte, el mateix editor mostra en l'anàlisi de la traducció fins a quin punt el text que tenim violenta l'original senequià, no ja perquè el text no sigui percebut com a poètic, que és el que passa amb les traduccions de tots els textos clàssics en vers, sinó per la integració de text i comentari i per la tendència dels traductors a substituir el discurs directe pel discurs indirecte o bé a afegir *verba dicendi* a l'hora d'introduir la veu dels personatges. Amb això, i tenint en compte la ignorància medieval de la teatralitat clàssica, la declamació senequiana esdevé prosa escrita i el conjunt s'aproxima sovint a les maneres de la literatura narrativa. Tots dos aspectes resulten prou interessants i, si d'una banda ajuden a entendre l'ús que en van fer March o Martorell, de l'altra testimonis d'aquesta mena donen entrada a una lectura literària i retòrica de Sèneca que no es limita a l'extracció de sentències morals. Unes pinzellades sobre la idea de tragèdia que els comentaris de Trevet contribuïen a difondre haurien arrodonit la ja de per si meritòria introducció de Martínez (vegeu per exemple *Arguments*, 2-4, p. 104: «He són dites tregèdies per ço com contenen dictats plorosos de crueltats de reys he de grans prínceps»; i *Hercules furens*, 350-351, p. 121: «Per ço que [a] poeta tràgich se pertany de descriure los dolorosos actes e desaventures dels grans e nobles hòmens»).

En aquesta mateixa direcció, cal valorar l'encert d'un apèndix (ps. 513-537) on s'editen els extractes de tres tragèdies que incorpora el manuscrit N, i especialment, com nota l'editor, els extractes de l'*Hippolytus*, que es tanquen amb un

extens comentari sobre la «intenció de l'actor» que, pel plantejament, sembla arrencat d'un *accessus* escolàstic, i, pel contingut, d'un Ovidi moralitzat. Com assenyala l'editor, «la veritat de la falla» —l'«enteniment» moral destriable de la veritat del «fet hystorial»— s'extreu, no pas a partir de la tragèdia senequiana, sinó de la narració ovidiana a *Metamorphoseon* XV 533-545. La lectura que se'n fa, concordant implícitament amb un conegut passatge evangèlic (*Gal.* 5, 17: «Caro enim concupiscit adversus spiritum») i encaminada a la *laudatio* de la virtut (Hipòlit) i la *vituperatio* del vici (Fedra), és un magnífic exemple de la difusió de les associacions escolàstiques de la literatura amb l'ètica. Tots aquests aspectes, doncs, mostren fins a quin punt les traduccions i les ulteriors manipulacions d'aquests materials són decisives en la configuració d'hàbits intel·lectuals, lingüístics i literaris a la baixa edat mitjana, en la mesura que posen a disposició dels laics illiterats no solament textos amb diversos graus de prestigi escolar, sinó també, sovint, les categories exegetiques derivades dels comentaris i les glosses que la tradició escolar hi ha sedimentat i que els traductors, en la seva funció d'expositors, traslladen igualment.

Tornem, però, a les qüestions textuales. Les pàgines 70-99 de la introducció contenen la descripció dels sis manuscrits (més un de perdut) que han transmès, de manera completa o parcial, el text de les *Tragèdies*, més la *recensio* necessària per establir un *stemma codicum* i triar el manuscrit base de l'edició. La sola descripció dels manuscrits ja mostra la convivència d'una difusió completa (manuscrits PC) i d'una de fragmentària (RNTH), que al seu torn coincideix amb la cronologia (PC són els més antics) i amb l'establiment de branques en la tradició (PC s'agrupen clarament contra NTH, mentre que R sembla un text de la branca PC amb contaminació de la segona branca). Del *stemma* establert es desprèn que el manuscrit P és el més pròxim a l'original (també el més antic), i, doncs, el *codex optimus* que serveix el text base. En conseqüència, els errors de P són suplerts amb C, i, quan es tracta d'errors comuns a aquesta branca, es recorre a la branca NTH, amb preferència per les lliçons de N. No cal dir que el caràcter incomplet dels testimonis NTHR condiciona el recurs a altres fonts a l'hora d'esmenar errors del text de les tragèdies transmeses només per PC: cal recórrer al text llatí de Sèneca-Trevet o bé al testimoni de la traducció castellana, que essent, com s'ha dit, traducció de la catalana, proporciona lliçons valuoses per a l'establiment del text català.

Pel que fa als criteris d'edició del text, sé que no seré el primer a fer a l'editor un petit retret de caràcter merament formal: no haver regularitzat les grafies *c/ç* davant *a, o, u* per un diguem-ne excés de zel a l'hora de respectar els hàbits dels copistes. A la pràctica, la grafia *c* per *ç* és molt habitual —per comoditat o per oblit—, i no hi ha d'haver cap problema a regularitzar-la sense avisar; certament, el lector ja entén que *fac* o *terc* volen dir *faç* i *terç*, però és una decisió que crea una innecessària inflació de notes a peu de pàgina per recordar, en cada cas, quina lectura n'hem de fer. Aquesta minúcia a part, l'edició només pot merèixer elogis tant per la qualitat del text editat i l'extrema competència en la resolució de proble-

mes, de tries de variants i d'esmenes, com per la disposició gràfica del conjunt: primer de tot, cal remarcar l'encert d'haver distingit tipogràficament el text provinent del comentari de Trevet del pròpiament senequià, de manera que el lector sap sempre què llegeix; segonament, la indicació, a cada pàgina, dels versos de Sèneca que s'han traduït facilita enormement les remissions; i, en tercer lloc, una presentació de variants reduïda al mínim indispensable —el mínim necessari per fixar críticament el text— permet de recollir en un únic aparat de notes aquestes dades juntament amb comentaris lingüístics i culturals, sense que això dificulti, ans al contrari, la lectura del text.

En una edició com aquesta, extremament complexa pel volum de text, per la quantitat de testimonis i per la diversitat dels referents, és relativament fàcil que s'hi esmunyin errors, com és fàcil que puguin néixer discrepàncies sobre la manera com l'editor ha resolt un problema determinat. En una mala edició, els errors o els desencerts són causats per la incompetència. En una bona edició, n'hi sol haver pocs, i són motivats gairebé sempre per inadvertència, perquè, després de pensar totes les possibilitats de solució d'un nombre elevat de problemes, sempre passa que no s'ha caigut en aquella solució que podia ser millor en un cas particular. Dic tot això perquè l'edició de Martínez ha reduït els errors a la mínima expressió, una prova més, si calia, de la qualitat del conjunt, i és en atenció al rigor del seu treball, i perquè una edició crítica és sempre una hipòtesi oberta al debat, que em permeto d'assenyalar uns quants passatges en què l'edició em sembla objectivament millorable (són aquells casos en què no s'ha caigut en la solució adient). Indico, en cada cas, títol de tragèdia, línia i pàgina, seguida del text en discussió: *Thebais* 323 (p. 225): «car neguna tua colpa pue al teu cor». Malgrat l'intent de fer derivar *pue* de «puar» en el sentit figurat de 'ferir', és més versemblant suposar oblit d'abreviatura i esmenar en *pervé*, d'acord amb el *tetigit* llatí. (En aquest cas, i en algun altre, hauria estat bé de reflectir clarament al glossari que ocupa les pàgines 565-579, per exemple remetent a la nota al text, el caràcter conjectural de les entrades per tal d'evitar falses seguretats.) *Thebais* 327 (p. 225): «Qual cosa te puny ab novelles [pintes]?» La lliçó de PC, *pintures*, és clarament un error per *puntures*, traducció exacta del llatí *stimulos* (no cal, doncs, esmenar en l'hipotètic «pintes»). *Agamemnon* 301 (p. 463): «com me sove del crim que ffet he». Si no fos per la nota de l'editor, el lector pensaria que simplement s'ha produït un oblit tipogràfic de l'accent a *sové*, que és la lectura bona (present del verb «sovenir», que el copista de N ha trobat arcaic: d'aquí el seu ús del sinònim *membra*). *Troades* 1070 (p. 375): «sol que escampe la vida». Els manuscrits PC llegeixen *escorça*, i N *escampe*; la preferència de l'editor per la segona solució neix de la presumpció que *escorça* és un error, i ho és, però només de confusió *c/t*: es pot corregir, doncs, en *storça* (*escampe* és aleshores una *lectio faciliior*). *Hercules furens*, 248 (p. 118): «[Facen] llur via les feres». En aquest cas, no crec que calgui esmenar la lliçó *Vagen* dels manuscrits PC, que fa sentit si ens atenem al sentit etimològic d'«anar». *Thyestes* 1267 (p. 212): «mata'm ab lamp qui'm fera, qui'm penetra per mig e qui'm creme». En aquest cas, la lliçó de PC és *lo quim ffena*, i

la de N *lamp quim fera*. Com resulta evident, PC han comès un error, mentre que N duu una lliçó amb sentit que, tanmateix, no sembla l'original. Si el text llatí de Sèneca-Trevet diu «Me pete trisulco telo, id est fulmine quod findit, penetrat et comburit», i el castellà «enbía a mi primeramente el rrelánpago alumbrado con tres puntas. E dítese aver tres puntas porque el relánpago quema et penetra et luze», podem suposar una llacuna a PCN; possiblement, el text original hauria de dir alguna cosa com «mata'm ab lo lamp [de tres puntas, ço és lo lamp] qui-m fena...», i, doncs, es tractaria d'un error provocat per un salt d'igual a igual, possiblement existent ja al subarquetipus d'on deriven PCN: PC haurien mantingut l'error, i N hauria corregit per conjectura fins a produir una lectura plausible. No es tracta, és clar, d'esmenar més del que cal, i no proposo pas la restitució de la llacuna; sí que crec, però, que, tot i integrant la lliçó *lamp* de N, cal mantenir *fena* i relegar *ffera*, que considero una *lectio facilior*, a l'aparat; «fendre», que és el verb usat habitualment en textos medievals per designar l'acció dels llamps, és la traducció exacta del llatí *findit* i és, molt probablement, el que el traductor castellà no hauria entès (d'aquí que tradueixi «luze»). *Hippolytus* 657-659 (p. 266-267): «¿Qui'm torna a la primera dolor e [a] les greus congoxes? ¿[Qui] me reposarà en lo viatge...»? L'excel·lent restitució d'un passatge corromput a PC a partir de la traducció castellana (i implícitament del text llatí) presenta un problema: si el segon verb és en futur, també ho hauria de ser el primer, i a l'inrevés. Ara, si ens atenem al fet que PC llegeixen *tornarà*, hauria calgut mantenir aquesta forma verbal, en consonància amb l'esmena *reposarà*. Certament, es pot objectar a tot plegat que tant al text llatí de Sèneca com al castellà els verbs són en present, però vegeu aquests versos d'Ausiàs March, que en semblen dependre: «¿Qui'm tornarà lo temps de ma dolor / e-m furtarà la mia libertat?» (LXIII, 1-2). *Medea* 1563 (p. 449): «del temps qui m'és atorgat». *atorgat* és la lliçó de NTH, mentre que PCR llegeixen *acordat*. En aquest cas no crec que calgui preferir la lliçó de NTH, atès que «acordar» admet el significat de 'concedir' (cf. *DCVB*, s.v. *acordar* I, 4b). *Oedipus* 108 (p. 301): «els hulls [ha] desequats». La lliçó de PC *als hulls desequats* es pot mantenir sense cap esmena, si llegim «à-ls [=ha los] hulls desequats».

Filant molt prim, es podrien discutir a tot estirar mitja dotzena de lliçons més en les quals, tanmateix, la discrepància ja no fóra objectivable. No cal parlar-ne, doncs, perquè al capdavant reposen en decisions preses per l'editor amb plena consciència del risc que sempre implica decantar-se per una solució plausible davant d'un text amb algun grau de corrupció. I és aquesta consciència crítica d'editor competent el que fa de l'edició de les tragèdies de Tomàs Martínez allò que se'n diu una edició definitiva, vestida amb les millors gales de la col·lecció B de «Els Nostres Clàssics», i a la vista de la qual no cal dubtar que les pròximes edicions senequianes que anuncia (vegeu p. 10, n. 10 per a les dues traduccions inèdites de les *Epistulae ad Lucilium*) satisfaran a bastament les expectatives creades per la del Sèneca tràgic.